

הורים כשדרת החוסן של החברה הישראלית: קריאה לכינון מדיניות לאומית לחיזוק הורים במשבר ובשגרה – מאמר דעה

רינה כהן סוצקבר¹

**“אין תחליף למחויבותם, להשקעתם ולאהבתם
של הורים בגידול וחינוך הילדים”**
(יוחנן פרס, 2003)

משברי המאה ה-21 ואתגריה – מגפת הקורונה, מלחמות, הגירה, פערים חברתיים, עוני ועוד – העצימו, העמיקו והגבירו בישראל ובעולם כולו תופעות ובעיות חברתיות, חינוכיות וכלכליות שרווחו כבר במאה הקודמת. מציאות זו מעמידה אתגרים מורכבים ומגוונים בפני כל אדם ומערכת חברתית ומדינית. ריבוי האתגרים ועוצמתם מעורר צורך בחיפוש אחר המשאבים הרלוונטיים העשויים לסייע להתמודדות מוצלחת ואפקטיבית. אחד המשאבים החיוניים והמשמעותיים, המזוהה ומוכר ככזה, הוא ההורים וההורות, שתפקודם והשפעתם נוגעים לכל ילד, משפחה ומערכת. כדי שהורים יוכלו להפעיל את מנהיגותם והשפעתם, יוציאו אותם מהכוח אל הפועל ויעשו שימוש מיטיב במשאביהם ההוריים, יש להנגיש הנחיית הורים מקצועית ואחראית, זמינה ומתאמת לכל הורה על פי צרכיו, שאיפותיו ותרבותו. ניסיוןן של מערכות חברתיות-חינוכיות בישראל ובעולם מורה כי הנחיה כזאת מסייעת להורים לפתח הורות אוריינית, רלוונטית ומיטיבה, הבונה חוסן ועתיד טוב ומאפשר. מאמר זה סוקר את הפעילות המתקיימת בישראל בנושא הנחיית הורים, ומציע לכוון מדיניות לאומית להעצמת הורים. המאמר מציין את התועלות המהותיות שיהיו למדיניות זאת ליחיד, למשפחה ולחברה, בימי שגרה ובימי משבר רוויי אי

1 לשעבר ראש תחום הורים באגף שפ"י, משרד החינוך; יו"ר משותף המועצה הציבורית להורים בישראל; חברת הנהלת ההתאגדות חינוך מבוגרים בישראל; יו"ר משותף קואליציית ארגונים לקידום הורות והורים

ודאות, עמימות, משימות ולבטים הוריים. טענת המאמר היא כי מנהיגות הורית מובילה ומשפיעה היא צורך הזמן והמקום. כדי שכל הורה יזכה בהנחיית הורים מקצועית ותומכת שתלווה אותו במסעות ההורות רבי-הסיכונים והסיכויים, חייבת להתקיים מדיניות לאומית בנושא "חיזוק הורים והעצמת הורות", המופעלת על ידי מערכות הממשל והחברה, והן שאחראיות לה ומתקצבות אותה.

מילות מפתח: הורות, הנחיית הורים, אוריינות הורית, מדיניות לאומית

מבוא

בימים אלו של משברים, מלחמות, שינויים כלכליים וחברתיים, ובצידם פיתוחים טכנולוגיים ורפואיים חשובים, המשפיעים על כל תחומי חיינו, ניצבת החברה הישראלית כולה בפני אתגרים רב-תחומיים מורכבים, הן ברמת הפרט הן ברמת המערכות החברתיות כולן. בעידן הידע והדעת של המאה ה-21, הטכנולוגיות המתפתחות והשינויים המואצים הציבו בפני פרטים ומשפחות, קהילות והחברה כולה אתגרים רבים ומורכבים. ריבוי האתגרים ועוצמתם בימי שגרה בכלל, ובימי שינוי ומשבר בפרט, מעוררים את הצורך בחיפוש המשאבים הרלוונטיים העשויים לסייע להתמודדות אפקטיבית ומוצלחת. במאמר זה אני מבקשת להציע את המשאב החברתי והאישי גם יחד הנפוץ ביותר, הזמין ביותר והמשפיע ביותר, ובד בבד השקוף והמוזנח ביותר – הורים והורות, כמשאב קריטי להתמודדות מועילה, יעילה ומיטיבה.

הגישה המנחה היא שהורות היא מנהיגות. כמנהיגים, הורים הם האחראים הראשונים והטבעיים לגידול ולחינוך ילדים, והם המבוגרים המשמעותיים המקנים לילדים בריאות, חוסן ואיתנות (גרינבאום ופריד, 2011). כמנהיגים אחראים, תפקידם של הורים, כפי שציין פרופ' יונה סאלק, הוא להעניק לילדים את השורשים העמוקים ביותר כדי שידעו היכן הבית ומהו, ואת הכנפיים החזקות ביותר כדי שיוכלו לעוף הכי גבוה והכי רחוק (סאלק, אצל קנפילד והנסן, 1995). הגישה היהודית אף היא מגדירה, בדרכה, את חובותיהם של ההורים כלפי ילדיהם, כדי שאלה יוכלו להתמודד עם משימות החיים בדרך מאפשרת ומיטיבה: "חייב אדם בבנו: למולו, לפדותו, ללמדו תורה, ללמדו אומנות, להשיאו אישה ויש אומרים אף להשיטו על המים" (קידושין, כט, א).

דא עקא, שכדי למלא את תפקידם כמנהיגים, תפקיד שהוא קריטי להתפתחות בריאה, חסונה ומיטיבה של ילדים ולקיום חוסנה של החברה, על פי כל הגדרה שהיא, הורים זקוקים לסביבה מכבדת ותומכת הורות, לקהילת הורים, לידע הורי רלוונטי ולמודעות לתפקידה של מנהיגות מובילה ומשפיעה. כל אלה חסרים כיום במרחב הציבורי-חינוכי, ובמידה רבה גם במרחב ההורי המשפחתי. כדי לפתח אותם יש לפעול להעצמת ההורים וההורות ולעיצוב סביבה מכבדת ותומכת הורים. מניסיונו, אנשי תחום הורים ומשפחה

במערכות חינוך וחברה בארץ, ובהתבסס על הידע המקצועי שהצטבר בעולם בתחומי ההנחיה, ההדרכה והעבודה עם הורים (Benedetti et al., 2020), אנו יודעים כי הנחיית הורים מקצועית ואחראית, מותאמת תרבותית, מסייעת להורים לפתח את מנהיגותם ולקיים ולהפעיל הורות טובה ומיטיבה, על פי שאיפותיהם.

החזון: העצמת הורות וחיזוק ההורים

כדי לקדם את פעילות החינוך וההנחיה להורים התקיים במהלך השנים האחרונות תהליך חשיבה ושיח בהשתתפות רבים מאנשי התחום. ביחד עוצב החזון המשותף, ולאורו מתפתח התחום והפעילות בו. וזה החזון:

הורים מקיימים הורות מושכלת, אוריינית ומודעת, רלוונטית ומשמעותית, המשמשת מנהיגות משפיעה ומובילה לילדים ולבני נוער במשפחה. הורים מהווים שדרת חוסן בחברה על כל מגזריה. ההורים הם שותפים במערכות חינוך וחברה, ומשתפים פעולה עם אנשי מקצוע וקהילה. לשם כך מתקיימת מדיניות לאומית המפעילה שירותי הנחיה, ייעוץ, הכוונה וטיפול מקצועיים, נגישים וזמינים לכלל ההורים, בהתאם לצורכיהם וליכולותיהם.

הפער בין המציאות ההורית הנוכחית לבין הצורך ההורי והחזון מחייבים לחזור ולבחון דרכים ואמצעים לקידום ההורים וההורות ולהעצמתם, משום היותם משתנה קריטי לבריאות, לחוסן ולהתפתחות אנושית. ככאלה – אין להם תחליף.

המציאות: הורות בישראל בשנות האלפיים

בשנת 2021 היו בישראל כ-1.2 מיליון משפחות גרעיניות, ובהן כ-3.1 מיליון ילדים בני 0-17, שהם כ-32% מכלל האוכלוסייה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2022). בחברה הישראלית יש יותר מ-2 מיליון הורים, והם השדרה המרכזית שלה. ההורים מוגדרים ומזוהים גם כ"אוכלוסייה יצרנית" עמוסת מטלות וציפיות, הנדרשת "ללהטט" בין ריבוי משימות של עבודה, פרנסה, קריירה, לימודים, משפחתיות, וכמובן הורות. בימינו, החוויה הדומיננטית של אנשי השדרה המרכזית היא עומס, לחץ, מתח, קונפליקטים, ובמידה רבה אי שביעות רצון מהתפקוד של עצמם ושל סביבתם. פעמים רבות התחושה היא כי יש פער גדול בין מיעוט המשאבים ההוריים והאחרים לבין המשימות שעליהם למלא. תחושת הפער יוצרת תסכול וחוסר אונים. סליגמן (2000) מכנה תחושה זו בשם "אין אונים נלמד", המהווה מכשלה מרכזית בפני תפקוד הורי אפקטיבי. יותר מכך, בשנים האחרונות מתחילה להתגבש הטענה ולפיה הורות ישראלית היא הורות בסיכון, ובהיותה כזאת היא מעצבת את "שרשרת הסיכון": שרשרת שראשיתה בהורים בסיכון, המשכה בילדים ובבני נוער בסיכון,

וסופה במדינה בסיכון. הורות בסיכון משמעה ערעור האיתנות והחוסן האישיים, המשפחתיים והקהילתיים – כלומר ערעור התשתיות והיסודות החברתיים כולם.

עם זאת, יש לציין כי בישראל של שנות האלפיים יש מודעת לחיוניות שיש לתפקודם התקין, הראוי והמיטיב של הורים כמסד לבריאות ולהתפתחות תקינה של ילדים, של החברה ושל ההורים עצמם (מורג, 2010). אולם למרות המודעות וההסכמה הציבורית הרחבה, עדיין גדול הפער בין מתן מענים לצורכי ההורים כדי שיוכלו לתפקד באופן תקני כהורים לבין נכונות המדינה להכיר בצרכים אלה, ולעגנם בחוק ובמדיניות לאומית מחייבת. הורים כיום מרגישים "שקופים" מול מקבלי החלטות ומוסדות המדינה, משום שהם אינם זוכים להוקרה, לכבוד ולהתייחסות לצורכיהם כהורים. דוגמה לכך מופיעה בדוח הוועדה לשינוי חברתי-כלכלי (טרקטנברג, 2011), אשר הגדירה את תפיסת המדיניות הכללית הבאה:

מסגרות הטיפול והחינוך לגיל הרך ולגילאים צעירים מהוות מוקד לקידום מטרות חברתיות חשובות ביותר: תמיכה בהתפתחות הילדים וטיפוח ההון האנושי, חתירה לשוויון הזדמנויות וצמצום פערים חברתיים, תמיכה בהשתלבות הורים במעגל העבודה לטובת עצמאותם הכלכלית וכן הפחתת יוקר המחיה להורים עובדים (טרקטנברג, 2011, 111).

נראה שאפילו במסמך זה נותרו ההורים שקופים בכל הנוגע לתפקודם ולצורכיהם כהורים (להבדיל מהשתתפותם הכלכלית בחברה). במסגרת הסדר הישראלי החדש שמקדם דוח טרקטנברג, יש לשנות את מצבם ומיקומם של ההורים בחברה כדי שיוכלו ליצור סדר הורי חדש ויממשו את אחריותם באופן מושכל ומיטיב. סדר הורי חדש מזהה את ההורים בארבעה תפקידים: הורים לומדים, הורים פועלים, הורים שותפים, הורים מנהיגים (כהן, 2002). סדר הורי חדש מחייב סדר חברתי חדש, שבו הורים זוכים לקבל תשומות של ידע ודעת, כבוד ותמיכה, ולמקום ראוי ומשפיע במערכות חינוך וחברה. יותר מעשור חלף מזמן עבודתה של ועדת טרקטנברג ועד ימינו, ונושא ההורים עדיין לא זכה להתייחסות ולהתפתחות כפי שראוי היה לנוכח ההכרה בחשיבותו וחיוניותו.

לאור המחקר **מפת הידע למוביליות חברתית-כלכלית** שבוצע ביוזמת אשלים, קרן רש"י והמשרד לשירותים חברתיים (2020), והממצאים החד-משמעיים שהוא מציג בדבר השפעת ההורים וההורות על מוביליות חברתית של ילדים ובני נוער, גברה ההכרה בדבר חשיבותם ומשמעותם של הורים. התברר מעל לכל ספק והוכח פעם נוספת שלהורים, לשלומם, לרווחתם, ליחסים שלהם עם הילדים ועם סביבתם, לאווירה שהם יוצרים ולתפקודם יש השפעה מכרעת על הילדים, בריאותם, שלומם, רווחתם, דרכי התפתחותם וסביבות החיים שלהם, וכמובן על עתידם. גם במחקר זה עדיין לא פותחה תוכנית פעולה להעצמת ההורים וההורות, להעלאת המודעות של ההורים למשמעות ההורות, לפיתוח האוריינות ההורית, לשכלול התפקוד ההורי, לגיבוש תרבות הורית ולעיצוב סביבה תומכת ומכבדת הורים.

הנחיית הורים: מציאות מדינית, חברתית והינוכית

בעשורים האחרונים, הנחיית הורים היא שדה פעילות חינוכי-לימודי המתפתח בארצות רבות (Epstein, 2010), על בסיס ממצאי מחקרים המראים כי הנחיית הורים מסייעת להורים לקיים הורות פעילה, רלוונטית ומיטיבה (Benedetti et al., 2020).

בישראל, נושא הורים נמצא בתחום הפעילות של משרדי ממשלה שונים, ארגוני המגזר השלישי וארגונים ציבוריים רבים. משרדי הממשלה המעורבים בכך הם משרד הבריאות, משרד הרווחה והשירותים החברתיים, המשרד לשוויון חברתי, משרד המשפטים, משרד החינוך, המשרד לקליטת העלייה, המשרד לביטחון פנים ואף משרד הכלכלה. משתתפים בפעילות הנחיית הורים גם גופים ציבוריים ובהם הצבא, רשויות מקומיות, החברה למתנ"סים, ארגוני נשים וארגוני חינוך.

הנחיית הורים מתבצעת במגוון דרכים, מסגרות ושיטות, אך רובה ככולה מתקיימת בשני אופנים: (1) קבוצות הנחיית הורים, מה שמכונה "חוג הורים"; (2) הנחיה פרטנית/משפחתית, שבה משתתפים ההורה/המשפחה והמנחה בלבד. ההנחיה ככלל היא בתשלום, והוא מושת בדרך כלל על ההורה/המשפחה המונחת.

על אף הידע התאורטי והניסיון המעשי בנוגע ליעילותן ולחשיבותן של קבוצות להנחיית הורים, ועל אף העשייה הלא מעטה בתחום זה, הפעילות אינה מתקיימת באופן מובנה ומקיף בכל עיר ובכל רשות מקומית, ואינה מתייחסת לכל המגזרים החברתיים-תרבותיים שההורים מצויים בהם. היא אינה מספקת מענים לצרכים רבים ושונים של הורים, ובעיקר – אינה נגישה וזמינה להורים רבים, ובהם אלה המצויים בפריפריה גיאוגרפית וחברתית ומשתייכים לקבוצות אוכלוסייה חלשות ומוחלשות.

לכן, לאור התפיסה ולפיה הנחיית הורים היא מוצר צריכה בסיסי לכל הורה ולכל משפחה, יש לפעול בנושא ולקדם אותה בהיבט החברתי הרחב: החל במשפחה ובהורים, עבור דרך מערכות החינוך והקהילה שהילד והוריו באים עימן במגע ישיר, וכלה במערכות התרבות והחברה המשפיעות על ההורים, הילדים ושותפי התפקיד ההורי – מחנכים, מדריכים ופעילי חברה גם יחד. לשם כך יש צורך חיוני בפיתוח, בעיצוב ובהפעלה של מדיניות לאומית להורים ולהעצמת הורים.

על הצורך במדיניות לאומית בנושא הנחיית הורים

קריאות לפעולות בנושא זה, ואף פעולות חינוכיות-חברתיות רלוונטיות, החלו להישמע כבר בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, וממשיכות להישמע גם בימינו.

עקרון האחראיות ההורית נקבע לראשונה בדוח השופטת סביונה רוטלוי (2003), אשר הדגישה כי יש להכיר בזכותו של הילד להורים או למבוגר אחר הנושא באחראיות הורית, וכי על המדינה לסייע להורים במילוי תפקידם. עם זאת, חסרה בדוח התייחסות לדרך שבה על המדינה לסייע להם.

הצעה דומה לחקיקה בנושא אחראיות הורית ותמיכת המדינה בהורים עלתה במסגרת ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחתו בראשות עו"ד תמר מורג (2010), סגנית יו"ר הוועדה לזכויות הילד. מכאן עולה כי יש לגבש המלצות קונקרטיביות לדרכים שבהן המדינה יכולה לסייע להורים במימוש הורותם.

נחזור ונדגיש שהורים הם מקור הבריאות, ההתפתחות והחוסן של ילדיהם. כדי שיוכלו לבנות חוסן, הם עצמם צריכים להיות בעלי חוסן וזקוקים ל"הורים". המדינה היא שאמורה לחזק את ההורים והמשפחות. המצב כיום הוא שלא המדינה ולא שום גורם ממלכתי אחר אינם מעניקים הכרה ממוסדת ומוסדרת בצורכי ההורות, ויש צורך אמיתי לתת מענה ומעטפת לחיזוק ולהעצמת הורים והמשפחה.

הקריאה לכינון מדיניות לאומית בנושא הורים והורות מקורה בפרע ההולך וגדל בין ההכרה בחשיבותם של הורים לטיפול בילדיהם ולטיפוח הרווחה הנפשית של אזרחי העתיד של מדינה, לבין מיעוט המשאבים ההוריים למילוי משימותיהם ההוריות והשותפות המועטה של המדינה בסיוע להם במילוי אחיותם זאת. הקריאה מתבססת על כמה תובנות של אנשי מקצוע וחברה:

1. הכרה בחיוניות של הורים להתפתחותם הבריאה של ילדים ולקיומה של חברה חסונה מחד גיסא, וההבנה למצבם המורכב והמאתגר של הורים בחברה הישראלית הרב-תרבותית במאה ה-21 מאידך גיסא.
2. הבנה ש"זה לא ילך בלי הורים": הורים הם הסביבה הטבעית והמשאב הטבעי לילדים ולחברה.
3. הידיעה שאפשר לסייע להורים לפתח ולקיים הורות משמעותית ורלוונטית במסגרת למידה לאורך החיים, על פי עקרון הדמוקרטיזציה של הידע.

ובה בעת:

4. היעדרות של המדינה משותפות באחראיות לאחראיות ההורית לטיפול בילדים ובבני נוער ולרווחתם הנפשית של אזרחי המחר.
5. ללא השקעת המשאבים הנדרשים לפיתוח הורות מיטיבה, ההורים עלולים להישאר חסרי ידע ומשאבים בהתמודדותם עם החובות והאחראיות ההוריים ללא הכרה

ומעמד, זכויות, תמיכה והנחיה. מצב זה עלול לגרום למיצוב ההורות כ"הורות בסיכון".

המלצות למדיניות

המדיניות המוצעת בזאת מתייחסת לדרכים ולאמצעים לגישור על הפער ההולך ומתרחב בין תפיסת האחריות ההורית והציפיות מהם, ובכלל זה הציפיות של ההורים מעצמם, לבין יכולתם של ההורים לממש את זכותם ההורית כפי שהגדירה אותה השופטת סביונה רוטלוי, קרי, זכותם של ההורים לממש את חובתם ואחריותם כהורים, וחובתה ותפקידה של המדינה לסייע להם במימושה של זכות זאת.

עקרונות מנחי מדיניות: (1) הקמה של רשות לאומית להעצמת הורים והורות; (2) קידום מדיניות לאומית להדרכת הורים; (3) הקמה של מרכזי הדרכת הורים ביישובים וברשויות מקומיות ותקצובם; (4) שילוב מנחה הורים במערך בית הספר; (5) שילוב מנחי הורים במוסדות בריאות וטיפול; (6) קידום חקיקה – חוק זכאות הורים להנחיה, להדרכה ולהכוונה.

התועלות המצופות מהנהגת מדיניות לאומית

התועלות המצופות מכינון של מדיניות לאומית בנושא הורים הן בארבע רמות עיקריות:

- 1. ברמת ההורים:** חיזוק ההורות והעצמת ההורים וההורות; קידום תרבות של למידת תפקידים משפחתיים; יחסים משופרים בין ההורים לילדים; יחסים טובים יותר בין בני הזוג; שיפור בתחושת הערך העצמי של ההורים; הצמחת דור הורים עתידי מיטבי.
- 2. ברמת הילדים ובני הנוער:** שיפור בהישגים בלימודים; צמצום פערים ומימוש הפוטנציאל האישי; שיפור בהסתגלות הרגשית והחברתית; צמצום בבעיות ההתנהגות, האלימות והעבריינות; השתלבות טובה יותר של ילדים עם צרכים מיוחדים בחברה הבוגרת.
- 3. ברמת החוסן הלאומי:** השקעה בטיפול ובהעצמה של ההורות, ובמיוחד בגיל הרך, מכשירה אזרחים בוגרים משכילים יותר, שרמת הכנסתם גבוהה יותר, והם מעורבים פחות באלימות ובפשעה; מצמצמת פערים חברתיים; מקדמת מיצוי של פוטנציאל ומפחיתה הדרות והחמצות של הזדמנויות לפיתוח הון אנושי; מקדמת חוסן אישי ומחויבות לאומית.
- 4. בהיבט הכלכלי:** התשואה מן ההשקעות בהתערבויות עם הורים גדולה בהרבה מן המשאבים שהושקעו בהן. חלק גדול מן החיסכון לחברה נובע מצמצום ההזדקקות לשירותי חינוך מיוחד ושיקום, ובעיקר מצמצום הצורך בטיפול באלימות ובפשע,

וממניעת ההפסדים בתחום ההון האנושי עקב אי פיתוח הפוטנציאל החשוב ביותר לחברה.

אין ספק שתכלול השירותים יביא עימו מיצוי אפקטיבי של משאבי חינוך, וגם חיסכון משמעותי בעלויותיהם.

סיכום

אף שמחקרים מצביעים על החשיבות שיש במתן תמיכה והדרכה להורים עבור חוסנם של ילדים וחוסנה של החברה כולה, ההורות במאה ה-21 היא הורות בסיכון, בשל היעדר מדיניות מתכללת בנושא. בישראל דנו כמה ועדות באחריותם של ההורים כלפי ילדיהם, אך לא סומנו הדרכים ולא אותרו המשאבים שבאמצעותם המדינה יכולה לסייע להורים, ולא כוננה מדיניות לאומית בנושא. כדי להוציא את ההורות מאזור הסיכון לאזור הסיכוי, מוצע לכוון מדיניות לאומית בנושא הורים. למדיניות כזו עשויות להיות תועלות משמעותיות ברמת הפרט, המשפחה, החברה והכלכלה.

מקורות

גרינבאום, ז"צ ופריד, ד' (2011). מסמך הוועדה לנושא קשרי משפחה-מערכת החינוך בגיל הרך (גן-ג'). תקציר: סיכום ממצאים, מסקנות והמלצות. בתוך ז"צ גרינבאום וד' פריד (עורכים), **קשרי משפחה: מסגרת חינוך בגיל הרך (גן-ג') (עמ' 1-6)**. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). **לקט נתונים לרגל יום הילד הבין-לאומי 2022**. הודעה לתקשורת.

טרקטנברג, מ' (2011). **דוח הוועדה לשינוי כלכלי חברתי**.

כהן, ר' (2002). 15 הערות על הורות ישראלית. **פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך**, 19, 112-118.

מורג, ת' (2010). השפעת הוועדה לבחינת עקרונות היסוד והמשפט על תפישות העומק של הפסיקה הישראלית. **משפחה ומשפט**, ג, 67-95.

מכון ERI (2020). **מפת הידע למוביליות חברתית-כלכלית**.

סליגמן, מ' (2000). **ילדות אופטימית: תוכנית פסיכולוגית לבניית החוסן הנפשי של ילדים**. עם עובד.

פרס, י' (2003). ומי ישמור על המשפחה. בתוך ל' בר-סלע (עורכת), **משפחה ודעת** (כרך ב, עמ' 30-37). משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים.

קנפילד, ג' והנסן, ו' (1995). **מרק עוף לנפש**. נירם.

רוטלוי, ס' (2003). **דוח הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה: דוח ועדת המשנה הילד ומשפחתו**. משרד המשפטים.

Benedetti, T. B., Rebessi, I. P., & Neufeld, C. B. (2020). Group parental guidance programs: A systematic review. *Psicologia: Teoria e Prática*, 22(1), 399–430. <http://dx.doi.org/10.5935/1980-6906/psicologia.v22n1p399-430>

Epstein, R. (2010). What makes a good parent? *Scientific American Mind*, 21(5), 46–51. <http://www.jstor.org/stable/24943178>

